

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 373.5.015.31:502.13(477)“19/20”

DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2021-3-01>

НАПРЯМИ ТА ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРИРОДООХОРОННОЇ РОБОТИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Турбар Т. В.

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності

Запорізький національний університет

вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна

orcid.org/0000-0931-1947-1074

tatyana.turbar@gmail.com

Ключові слова:

*природоохоронна робота,
охорона природи, екологічна
освіта, загальноосвітня
школа, учні загальноосвітньої
школи.*

Стаття присвячена теоретичному дослідженню напрямів та форм організації природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття та визначенню їх значення для сучасності. Аналіз науково-педагогічної та методичної літератури дає можливість стверджувати, що основні форми та методи організації природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи у досліджуваній період були спрямовані на формування у школярів практичних умінь та навичок раціонального природокористування та відповідального ставлення до природи.

Виділено та охарактеризовано такі напрями природоохоронної роботи учнівської молоді: теоретичний, просвітницький та практичний, що реалізовувались через різні види і форми природоохоронної роботи.

Доведено, що особливе значення для організації природоохоронної роботи у школі мали різні форми позакласної роботи: індивідуальні, групові та масові, участь школярів у яких давала можливість для практичної реалізації теоретичних природоохоронних знань, отриманих на уроках.

Природоохоронна робота в школах у досліджуваній період здійснювалася через організацію різних видів діяльності, таких як: озеленення шкіл та населених пунктів, лісовідновлення, охорона і догляд за лісами, боротьба з ерозією ґрунтів, рекультивация і догляд за ландшафтами, охорона водойм і річкових запасів, корисних комах, птахів і звірів. Природоохоронна робота організовувалася в різноманітних формах, зміст яких визначався її практичною спрямованістю.

Аналіз досвіду організації природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття переконав нас у тому, що він містить у собі великий педагогічний потенціал, уміле використання якого дозволить уже сьогодні ефективно вирішувати екологічні проблеми.

DIRECTIONS AND FORMS OF ORGANIZATION OF ENVIRONMENTAL WORK OF STUDENT YOUTH (THE SECOND HALF OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY)

Turbar T. V.

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy and Psychology of Educational Activity
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0931-1947-1074
tatyana.turbar@gmail.com*

Key words: *environmental work, nature protection, ecological education, secondary school, secondary school students.*

The article is devoted to the theoretical study of directions and forms of organization of environmental work of secondary school pupils in Ukraine in the second half of the XX – early XXI century and to determine their significance for today. The analysis of scientific and pedagogical and methodological literature makes it possible to state that the main forms and methods of organizing environmental work of secondary school pupils in the study period were aimed at forming students' practical skills and rational use of nature and responsible attitude to nature.

The following directions of nature protection work of pupil's youth are singled out and characterized: theoretical, educational and practical, which were realized through different types and forms of environmental work.

It is proved that special forms of extracurricular work were of special importance for the organization of environmental work at school: individual, group and mass, the participation of students in which gave the opportunity for practical implementation of theoretical environmental knowledge gained in class.

Environmental work in schools in the study period was carried out through the organization of various activities: landscaping of schools and settlements, reforestation, protection and care of forests, combating soil erosion, reclamation and care of landscapes, protection of water and river reserves, insects and birds animals. Environmental work was organized in various forms, the content of which was determined by its practical orientation.

Analysis of the experience of organizing environmental work of secondary school students in the second half of the XX – early XXI century convinced us that it contains great pedagogical potential, the skillful use of which will allow today to effectively solve environmental problems.

Постановка проблеми. У сучасних умовах, коли все більшої актуальності набувають проблеми екології, важливим завданням педагогіки є формування екологічної культури особистості, здатної осягати різноманіття і складність природних, соціальних і моральних проблем, адекватно реагувати на зміни в житті, приймати усвідомлені, відповідальні, вмотивовані рішення. Стає очевидним, що вирішення екологічних проблем вимагає зусиль не лише в галузі господарсько-економічної діяльності людей, а й у сфері морального вдосконалення людини, культури її взаємин із природою та іншими людьми.

Виховання дбайливого ставлення до природи тісно пов'язане з виробленням певної системи

умінь і навичок, що сприяють міцному закріпленню теоретичних природоохоронних знань, отриманих учнями на уроках. Участь школярів у природоохоронних заходах дає можливість сформувати у них прагнення покращувати, збагачувати і берегти природу.

У цьому контексті актуальним є звернення до історичного досвіду діяльності шкіл з організації природоохоронної роботи задля переосмислення набутого ними досвіду та адаптування його до умов сучасного освітнього процесу. Для подальшого розвитку учнівського природоохоронного руху важливим є дослідження особливостей організації природоохоронної роботи учнівської молоді в історичній ретроспективі.

Аналіз досліджень та публікацій. Значний внесок у філософське осмислення єдності людини і природи належить В. Вернадському, Е. Гірусову, О. Дорошко, М. Кисельову, В. Крисаченку, М. Мойсєєву та ін. Психолого-педагогічні аспекти взаємодії особистості та природи в контексті формування ставлення до навколишнього середовища розкриті в дослідженнях А. Ананьєва, І. Бєха, Л. Виготського, С. Дерябо, О. Киричука, С. Рубінштейна, В. Ясвіна та ін. Теоретико-методичні екологічної освіти досліджено у працях Н. Бібик, В. Ільченко, Н. Коваль, О. Крюкової, Л. Нарочної, Г. Пустовіта, Н. Пустовіт, О. Савченко, Г. Тарасенко та ін.

Актуальними у контексті проблеми нашого дослідження є праці, що розкривають проблеми формування ціннісного ставлення до природи у школярів різних вікових груп: дошкільного віку (Л. Іщенко, Л. Лук'янова, Г. Марочко, В. Маршицька, З. Плохій та ін.); молодшого шкільного віку (Г. Волошина, В. Зуєв, Л. Різник, Л. Шаповал); підліткового віку (О. Король, О. Лабенко, О. Лазєбна, Р. Науменко, О. Пруцакова, Н. Пустовіт та ін.); старшокласників (О. Колонькова, С. Лебідь, Н. Левчук).

Значне місце в аналізі досліджуваної проблеми належить науковим роботам, в яких основна увага приділяється історії розвитку юннатівського та природоохоронного руху, природничої освіти, розкривається діяльність учених-природознавців (О. Барліт, В. Вербицький, О. Гнатів, Л. Ілійчук, А. Коробченко, І. Костицька, А. Мартін, А. Мехеда, Г. Рябкова, О. Федорова, В. Червонецький, Л. Шаповал та ін.)

Узагальнення матеріалів науково-педагогічних джерел із теми дослідження свідчить про те, що досліджувана проблема не була предметом спеціального історико-педагогічного вивчення. Недостатньо дослідженою залишається проблема теоретичних засад організації природоохоронної роботи учнівської молоді, відсутні системні дослідження структури та складових цього поняття, що вказує на часткове дослідження проблемних питань щодо природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі напрямів та форм організації природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття та визначенні їх значення для сучасності.

Виклад основного матеріалу. Природоохоронна робота передбачає практичну діяльність з охорони пам'яток природи, природних ресурсів та природи загалом як середовища проживання людини. Вчені та педагоги ХХ століття у своїх роботах підкреслюють значення набуття школярами умінь і навичок природоохоронної роботи, її значення у вирішенні екологічних про-

блем. Як стверджують І. Зверєв та І. Суравегіна, екологічна освіта та виховання включають у себе розвиток потреби спілкування із природою, прояви активного до неї ставлення, турботу про її стан у сьогоденні та майбутньому [11, с. 45].

На думку І. Зверєва та І. Суравегіної, однією з умов формування екологічної відповідальності школярів є їхня діяльність, пов'язана з пізнанням і турботою про збереження природи. Однак формування і розвиток відповідального ставлення до природи як однієї з рис особистості учня, на думку вчених, можливі лише в реальній природоохоронній роботі. Найважливішою умовою формування екологічних відносин є практична діяльність школярів, їх реальний внесок у справу збереження середовища проживання людини, оволодіння нормами і правилами поведінки в природному середовищі. Моральною основою активної життєвої позиції є принцип єдності слова і діла, тобто поєднання словесного розуміння з необхідністю практичних дій і реальна реалізація їх на практиці. Діяльність школярів у природі – результат прояву відносин, критерій свідомості і почуттів, що формуються у дітей, виразний показник їхньої соціальної активності щодо природи. Тому природоохоронна робота, на думку науковців, стає важливим проявом соціальної активності та громадянської свідомості особистості, що реалізується на практиці шляхом недопущення дій, що завдають шкоду природному середовищу, здійснення посильного внеску у подолання негативних впливів на природу, роз'яснення і пропаганда законів про її охорону [23, с. 77–78].

Набуття практичних навичок роботи з охорони навколишнього середовища науковці вважають однією з цілей екологічної освіти і виховання школярів. Важливою умовою екологічного виховання, на думку А. Волкової, є організація безпосередньої діяльності школярів з охорони природи і поліпшення природного середовища своєї місцевості під час навчально-виховного процесу та суспільно корисної праці [9, с. 11].

Природоохоронна робота у школі у досліджуваний період складалась із напрямів, що відображали набуття школярами теоретичних знань і формування практичних умінь та навичок. Це такі напрями, як теоретичний, просвітницький та практичний, що реалізовувалися через різні види і форми природоохоронної роботи.

Теоретичний напрям передбачав виховання в учнів інтересу до вивчення живої природи, формування теоретичних знань щодо необхідності усвідомленого та бережливого використання природних багатств. Просвітницький напрям був пов'язаний із пропагандою серед учнів та їхніх батьків закону «Про охорону природи», знань про природу та про значення окремих об'єктів природи у загальному біологічному комплексі.

Для нашого дослідження важливим є третій, практичний напрям, що передбачав участь школярів у суспільно-корисній праці з охорони природи та озеленення, дослідницькій роботі на пришкольських навчально-дослідних ділянках, участь у масових природоохоронних заходах, що проводилися школою. Також це залучення школярів до цільових заходів, проведення яких передбачало вирішення коректної екологічної проблеми місцевого рівня (операція «Зелений дуб», врятування молоддю риб шляхом переселення їх із водойм, що пересихають, боротьба з непарним шовкопрядом та іншими шкідниками) [16, с. 85–89].

Особливе місце в організації природоохоронної діяльності школярів у досліджуваній період належало позакласній роботі, яка, на думку Н. Вакуленко, сприяла вихованню любові до природи і розширенню освітнього кругозору учнів [6, с. 39–40].

Різноманітна природоохоронна діяльність учнів реалізовувалась у всіх формах позакласної роботи: індивідуальних, групових та масових. Індивідуальні заняття передбачали виконання учнями спостережень за об'єктами природи таким чином, щоб учні отримували знання не лише про живі організми, але й про взаємний вплив людини та живої природи. Індивідуальна робота була тісно пов'язана із залученням учнів до читання науково-популярної та спеціальної літератури про взаємозв'язок людини та природи. Такий вид діяльності дозволяв учням отримувати знання про екологічні проблеми своєї місцевості, причини їх виникнення та шляхи вирішення. Отримані теоретичні відомості у майбутньому ставали підґрунтям для формування навичок природоохоронної роботи та норм екологічної поведінки в довіллі.

Найбільш ефективною у позакласній та позашкільній діяльності була робота в гуртках. Важливу роль у природоохоронній роботі школярів мали гуртки юних натуралістів. Під юннатівською роботою розуміли добровільну позакласну роботу колективного характеру, спрямовану на вивчення природи і способи її використання в інтересах людини. Основним завданням цієї роботи було поглиблення і конкретизація знань, отриманих у школі, як засіб виховання учнів і підготовка їх до життя. Станції юннатів організували діяльність школярів з вивчення та охорони природи, дослідницьку роботу з біології, суспільно-корисної сільськогосподарської праці, проводили огляди робіт і зльоти юннатів, традиційні масові свята, семінари та практикуми. Робота станцій була спрямована на вивчення школярами природи своєї місцевості та участь у суспільно корисній праці [10, с. 17].

Залучення учнів до природоохоронної роботи здійснювалося переважно під час проведення позакласної роботи з біології, оскільки її зміст не

обмежувався рамками навчальної програми. Правильно організована позакласна робота дозволяла учням значно розширити, усвідомити і поглибити отримані на уроках знання, перетворити їх на стійкі переконання. Позакласна робота давала можливість здійснювати поєднання теорії з практикою.

Саме гурткова форма природоохоронної роботи отримала широке розповсюдження в практиці позакласної роботи з біології. Зміст і тематика гурткових занять залежала від того, який напрям екологічної роботи сприймався як головний. За основу роботи гуртків найчастіше бралось вивчення місцевих екологічних проблем, що виникали у зв'язку з людською діяльністю [11, с. 18–19].

Для гуртків юних натуралістів (ботаніків, зоологів, генетиків, фізіологів) характерними були такі види природоохоронної роботи, як дослідження і спостереження (на шкільних навчально-дослідних ділянках, кутках живої природи), екскурсії в природу, проведення вечорів, конференцій. Члени гуртка юних натуралістів були головними організаторами масових природоохоронних заходів, до яких долучалась вся школа. У школах організувалися такі види масової позакласної природоохоронної роботи, як: тематичні тижні і вечори, кампанії зі збору насіння дерев і кущів, корму для зимової підгодівлі птахів, посадка дерев і кущів, підготовка і розвішування шпаківень, боротьба зі шкідниками сільськогосподарських культур, врятування молоді риб, збір лікарських рослин, допомога колгоспам та лісовим господарствам тощо. Всі ці види роботи мали не тільки пізнавальне, але й практичне значення.

Гурток юних натуралістів був добровільною організацією школярів, однак, вступивши до нього, учні повинні були дотримуватись певних правил (уставу, заповіді юнната). Наприклад, члени гуртка юних зоологів повинні були доглядати за певною твариною у шкільному кутку живої природи, вести спостереження за нею, а також спостерігати за тваринами у природі [19, с. 10–15].

Члени гуртка впродовж року вивчали природу рідного краю. Однією із форм організації такої роботи була екологічна польова практика. Вивчення і охорона природи рідного краю на польовій практиці включало формування умінь та навичок природоохоронної роботи, оволодіння прийомами пропаганди екологічних знань тощо.

Природоохоронну роботу юннати здійснювали також у межах діяльності агробіологічних станцій, на яких працювали юні садоводи, що розводили виноградники, саджали плодові дерева, облаштовували розплідники саджанців; ботаніки, які збирали на полях та луках насіння корисних рослин.

Під час літніх канікул Центральною станцією юних натуралістів організувався табір юних натуралістів. Щорічно до табору приїжджали шко-

лярі з усієї України: із Закарпаття, з Полтавщини, з Полісся та Півдня. У таборі діти вчилися доглядати за тваринами та рослинами, облаштовувати куточки живої природи тощо. Специфіка організації роботи була пов'язана із сталінським планом перетворення природи. Учні шкіл організували ланки високого врожаю, створювали розсадники, де вирощували саджанці дерев та кущів [31, с. 18–19].

Природоохоронна робота під час позакласних занять реалізовувалася переважно під час догляду за тваринами та рослинами, насадження дерев та кущів [19, с. 5–7]. Програми занять гуртків природоохоронного спрямування передбачали активну участь школярів у конкретних природоохоронних справах. Наприклад, юні ботаніки, вивчаючи рослинний світ, доглядали за рослинами, відновлювали та примножували рослинні багатства. Заняття у гуртках відбувалися за диференційованими програмами, розрахованими на учнів молодшого, середнього та старшого шкільного віку [14].

Важливе місце в організації природоохоронної роботи в школі мали хімічні гуртки. Під час роботи гуртка його члени мали змогу закріплювати знання, отримані на уроках хімії, і доповнювати їх, поєднуючи теорію із виконанням практичних дослідів. В цьому контексті варто відзначити гуртки агрохімії, діяльність яких була пов'язана із дослідженням навколишнього середовища та проведенням різноманітних дослідів у природі. Наприклад, у процесі занять і лабораторних робіт, а також проведення агрохімічних польових дослідів члени гуртка агрохімії отримували навички аналізу рослин, вчилися доглядати за ними, визначати види, склад і властивості ґрунтів тощо. Програма діяльності гуртка передбачала дослідження учнями значення хімічних елементів для рослинних організмів, школярі знайомилися з видами хімічних добрив та їх властивостями, а також займалися постановкою агрохімічних дослідів у польових умовах та на пришкольній навчально-дослідній ділянках. Все це давало змогу учням збагатити свої знання про методи догляду та охорони рослинного світу.

У 80-ті роки в школах діяли гуртки «Хімія й охорона природи». На заняттях гуртка учні знайомилися із природоохоронними заходами своєї місцевості та країни загалом, отримували практичні навички з хімічного контролю навколишнього середовища, спостереження, вивчення та охорони природи. Виховним завданням гуртка було виховання у школярів бережливого ставлення до природи. Експериментальні досліді учні проводили безпосередньо на природі, беручи участь у походах та екскурсіях [29]. Таким чином, гурткові заняття з хімії мали широкі можливості для здійснення під час їх проведення природоохоронної роботи учнів.

Гурткові форми природоохоронної роботи мали вагоме місце і у 90-х роках. При школах, міських, районних та обласних станціях юних натуралістів створювалася велика кількість екологічних гуртків. Так, у 1998 році в Запорізькій області на базі еколого-натуралістичних центрів та станцій юних натуралістів діяли гуртки нових екологічних спрямувань: «Школа екологічної безпеки», «Фітоекологія», «Рослини та здоров'я», «Умільці-природолюби», «Зоологи-тваринники» та інші.

Практична реалізація масової природоохоронної роботи відбувалася шляхом організації природоохоронних заходів, що проводились у різноманітних формах: тематичні вечори, екскурсії, конкурси («Свято лісу», «День птахів», «Золота осінь» тощо). Їх проведення передбачало організацію практичної діяльності школярів, спрямованої на розв'язання конкретної екологічної проблеми місцевого рівня. Результатом такої роботи було закріплення отриманих теоретичних екологічних знань, озеленення природи рідного краю та благоустрій місцевості. Звичним і улюбленим заняттям для школярів було саджати і вирощувати квіти, дерева, кущі, збирати колекції цінних рослин чи гербарій, виготовляти годівниці [26, с. 69].

Широкого розповсюдження у досліджуваній період набуло проведення у дні весняних канікул «Дня птахів». До цього дня учні готували шпаківні, синичники, дуплянки та інші види гніздівель, які після карнавалу чи концерту, присвяченого цій події, розвішували у садах, парках, скверах. Але на цьому робота учнів не закінчувалася, вони продовжували протягом року проводити фенологічні спостереження, що допомагали вивчати біологію птахів [5, с. 30].

На Житомирщині у 1974 році юні любителі природи організували похід «Допоможемо зимуючим птахам», про що було надруковано статтю у газеті «Радянська освіта». У результаті проведення цього масового природоохоронного заходу було розвішано 100 годівниць, зібрано 50 кг зернових та 250 кг соковитих плодів для підгодовування птахів. У березні того ж року школярі провели свято «Здрастуй, пернатий друже», до якого виготовили понад 60 шпаківень. Також силами учнів було озеленено 10 км шляху, закладено скверів площею 0,4 га [25, с. 40–42].

Залучення учнів шкіл до масових природоохоронних акцій було цікавим та ефективним із практичної позиції. Чималий досвід такої роботи було накопичено на Вінниччині, де було започатковано велику кількість масових акцій природоохоронного спрямування: «Джерело», «Лісові аптеки», «Білий лелека», «Доля природи в твоїх руках», «Без верби і калини нема України», «Вербовий пояс», «Первоцвіт», «Ялинка без ялинки». Під час проведення таких акцій учні займалися посадкою

рослин, охороною птахів, впорядкуванням населених пунктів, виявляли порушення екологічного режиму [7, с. 45–48].

У другій половині ХХ століття природоохоронна робота учнів здійснювалася також під час праці на пришкільних навчально-дослідних ділянках. На думку Д. Сергієнка, робота на навчально-дослідних ділянках у школах була одним із важливих засобів підготовки учнів до майбутньої практичної діяльності [32, с. 24]. Органічне поєднання теорії з практикою, на думку дослідника, сприяло прищепленню учням певних знань і вмінь у користуванні методами перетворення природи [33, с. 42]. Робота учнів на пришкільних навчально-дослідних ділянках, проведення практичних дослідів щодо цілеспрямованого керування розвитком рослин мало велике значення не тільки для засвоєння програмного матеріалу, але й для трудового виховання школярів.

Багато уваги цій темі приділялось у пресі досліджуваного періоду. На сторінках періодичних видань ми знаходимо інформацію про передовий досвід роботи школярів на пришкільних навчально-дослідних ділянках, а також поради вчителів та вчених щодо удосконалення цієї роботи [2; 30; 32; 35]. Наприклад, у журналі «Радянська школа» у 1955 році було надруковано статтю Л. Лемпицького та М. Орлова, яка містила рекомендації щодо створення та організації роботи пришкільної навчально-дослідної ділянки [22, с. 25].

Під час роботи на дослідних ділянках учні не тільки здобували знання про явища природи, але й вчилися доглядати за рослинами та тваринами, оберігати їх від негативних впливів навколишнього середовища та людської діяльності [20].

Праця учнів на ділянках, як зазначав Г. Пустовіт, посідала важливе місце в системі екологічного та трудового виховання дітей. Така робота, за педагогом, мала політехнічне спрямування, оскільки учні знайомились із загальними основами вирощування сільськогосподарських рослин та оволодівали необхідними знаннями про рослини на всіх стадіях їх розвитку, навичками догляду за ними [30, с. 32–33].

Навчально-дослідні ділянки були базою дослідницької та природоохоронної роботи учнів. Під час праці на ділянках учні закріплювали та поширювали природоохоронні знання, отримані на уроках, отримували уміння та навички догляду за рослинами, залучалися до суспільно корисної праці. Така робота виховувала в учнів інтерес до природи, навчала бережно ставитися до навколишнього середовища. Кожній школі для навчально-дослідної роботи відводились у постійне користування земельні ділянки площею від 0,5 до 2,0 га, залежно від кількості учнів та місцевих умов. За школою могла бути закріплена велика площа,

зайнята багатолітніми насадженнями (садом, парком тощо) [27]. Під час роботи у шкільному саду учнями проводилася природоохоронна робота, пов'язана з висадкою дерев, кущів та доглядом за ними, збором урожаю, діти вели боротьбу зі шкідниками та хворобами садових культур [1].

Під час праці на пришкільній навчально-дослідній ділянці учні опановували поняття екологічного підходу щодо вирощування і виробництва сільськогосподарської продукції, саме тому природоохоронну роботу в школі часто поєднували із сільськогосподарською працею [8, с. 46]. Цікавий досвід цієї роботи був накопичений учителями Торчинської середньої школи Луцького району Волинської області. З метою виявлення зацікавленості учнів у природоохоронній роботі наприкінці кожного навчального року учням V–X класів вчителі пропонували заповнити анкети, до яких були внесені питання, що мали на меті виявити ставлення дітей до природоохоронної роботи з урахування їх вікових особливостей.

Варто зазначити, що під час праці на ділянках багато уваги приділялося стимулюванню та підвищенню мотивації до роботи. Наприклад, у журналі «Піонер» у доступній та цікавій для школярів формі розповідалося про природоохоронну роботу на пришкільній навчально-дослідній ділянці. Наголошувалося на необхідності отримання учнями практичних навичок роботи: «Якщо ти не вмієш скопати грядку, якщо ти не виростив жодної рослини, значить, ти не вмієш практично користуватися тими знаннями, що ти отримав із підручника». У розповіді «Пшениця цвіте», опублікованій у № 9 за 1959 рік, були представлені фотографії юннатів під час роботи, розповіді та зображення рослин, які вони вирощували [4, с. 70–71].

Варто зазначити, що пришкільні навчально-дослідні ділянки у ХХІ столітті збереглися лише у деяких школах та позашкільних навчальних закладах країни.

Значну роль у природоохоронній роботі відігравали такі її форми, як конкурси регіонального та республіканського масштабу, які у 70-ті роки набули широкого розповсюдження в країні. Учні шкіл брали активну участь у таких республіканських конкурсах, як «Земля в цвіті», «Юні господарі землі», «На краще внутрішнє та зовнішнє озеленення школи», «Вартові природи», «Зелений загін Вітчизни» тощо.

Щорічним було проведення конкурсу «На краще внутрішнє та зовнішнє озеленення школи», в якому у 1971 році взяли участь 15 тис. шкіл. Учасники конкурсу заклали 300 парків і скверів, озеленили 3 тис. км шляхів і вулиць, більше 13 тис. шкільних ділянок і територій дитячих садків, висадили 13 млн дерев та кущів [20, с. 90].

Велике значення мало проведення на території країни різноманітних регіональних конкурсів природоохоронного спрямування, під час яких учні брали участь у природоохоронній роботі та вирішували екологічні проблеми рідного краю. Так, наприклад, у Вінницькій області у 1975 році проводились обласні конкурси «Джерело», «Барви Поділля», «Пташине містечко» [18, с. 93]. На Житомирщині у 1973 році було оголошено конкурс «Захист крилатих», до якого були залучені учнівські колективи, піонерські дружини, комсомольські організації, шкільні лісництва, юнацькі секції Українського товариства охорони природи. Умовами конкурсу було передбачено проведення в школах масових натуралістичних заходів з охорони і приваблювання птахів, вивчення біології місцевих птахів і проведення спостережень за ними, виготовлення самими учнями штучних гнізд та годівниць, заготівлі кормів для птахів, пропаганди в школах за допомогою лекцій, тематичних вечорів, бесід значення птахів у житті людини та їх охорони.

У 1973–1974 навчальному році у конкурсі взяли участь понад 900 шкіл області. Зокрема, в рамках проведення конкурсу було організовано 845 гуртків орнітологів, у яких навчались близько 10 тис. учнів. Уся робота в гуртках проводилася за раніше складеними планами. Наприклад, планом діяльності гуртка орнітологів середньої школи № 15 м. Житомира передбачалося:

1. Створити учнівський лекторій і прочитати для дітей молодшого шкільного віку такі бесіди: «Птахи та їх значення у житті людини», «Зимуючі птахи місцевого краю».
2. Провести шкільне свято «Птахи – наші друзі».
3. Екскурсії на природу з метою ознайомлення з видовим складом птахів.
4. Організація спостереження за життям тварин.
5. Виготовити 150 штучних гнізд.
6. Заготовити корми на зиму.
7. Підгодувати птахів у зимовий період.
8. Охорона і приваблювання птахів [24, с. 90–91].

За час проведення конкурсу юннати області виконали величезну природоохоронну роботу. Усього у 1973 році учасниками конкурсу «Захисти крилатих» було виготовлено понад 15 тис. годівниць і стільки ж штучних гнізд, які розвішувались в колгоспних садах на площі понад 3000 га. Результати конкурсу оголошувались на традиційному святі «День птахів», який проводився в школах області під час весняних канікул [25].

Цікава робота в цьому напрямі здійснювалась у Волинській області, де навесні 1976 року за рішенням президії обласної ради Товариства охорони природи, обкому ЛКСМ України й обласного відділу народної освіти було оголошено кон-

курс на кращий піонерській табір із природоохоронної роботи. Перед тим була проведена значна підготовча робота: розроблені умови конкурсу, поставлені конкретні завдання перед таборами тощо. В рамках конкурсу піонери провели значну пропагандистську та агітаційно-масову природоохоронну роботу, виявили низку порушень природоохоронного законодавства тощо. Хід конкурсу висвітлювався в обласних газетах [28, с. 35].

Конкурси природоохоронного спрямування оголошувалися також дитячими періодичними виданнями. Наприклад, журналом «Піонер» у 1973 році було оголошено фотоконкурс «Рідна природа». До участі у фотоконкурсі запрошувались всі учні. До кожної фотографії необхідно було додати розповідь про те, що зображено на знімку. Найкращі знімки відправлялися на конкурс «Охорона природи – всенародна справа», присвячений 50-літтю Товариства охорони природи. Переможці конкурсу отримували премії. Головною метою проведення цього конкурсу були пропаганда та розповсюдження досвіду природоохоронної роботи учнівської молоді та усвідомлення школярами необхідності берегти та охороняти «безцінне живе багатство, природу Землі» [36, с. 16–17].

На початку ХХІ століття для формування зацікавленості учнівської молоді екологічними проблемами ефективними формами природоохоронної роботи залишаються конкурси, естафети, походи, масові акції природоохоронного спрямування.

Наприклад, традиційним є проведення у школах щорічного Всеукраїнського конкурсу «Земля – наш спільний дім» [17]. Метою конкурсу є підвищення рівня еколого-просвітницької та природоохоронної діяльності учнівських колективів, екологічної просвіти загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів. Завданнями конкурсу є виховання в учнів любові до рідного краю, формування в них екологічної культури, пошук нових форм, методів і моделей організації природоохоронної роботи учнів. Учасниками цього конкурсу є учнівські колективи екологічної просвіти загальноосвітніх і позашкільних навчальних закладів. Проведення конкурсу передбачає презентацію еколого-просвітницької та природоохоронної діяльності колективів та конкурсні виступи. Під час проведення цього заходу учні мають змогу ознайомитись із досвідом та результатами практичної природоохоронної роботи учнів із різних регіонів України.

Актуальним є проведення конкурсу, який раніше мав назву «На краще внутрішнє та зовнішнє озеленення школи», нині він має назву «Всеукраїнський заочний конкурс-огляд внутрішнього та зовнішнього озеленення навчальних закладів «Галерея кімнатних рослин». Але його сутність та змістовне навантаження є майже одна-

ковими. Проводиться цей захід із метою залучення дітей та підлітків до роботи з озеленення та благоустрою території, формування екологічної культури особистості, активізації пізнавальної, творчої та просвітницької діяльності учнів, покращення внутрішнього та зовнішнього озеленення загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів.

Вже традиційними стали різноманітні конкурси проєктів озеленення інтер'єру та ландшафтного дизайну позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів, конкурси плакатів, фотографій на природоохоронну тематику тощо.

Крім того, для учнів загальноосвітніх шкіл проводиться велика кількість естафет, походів, свят («Малі річки – життя України», «Біощит», «Не рубай ялину», «Первоцвіт», «Птах року», «До чистих джерел»), метою яких є залучення учнів до роботи з дослідження та впровадження в практику біологічних методів захисту лісу, саду та сільськогосподарських культур від шкідників в Україні.

Отже, варто відзначити, що широке залучення учнівської молоді до конкурсів та змагань природоохоронного спрямування сприяло підвищенню мотивації школярів до участі у природоохоронній роботі.

Ще однією ефективною формою організації природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи були екскурсії, які в школі проводилися переважно під час вивчення біології. Корисні рекомендації з організації і проведення екскурсій у природу для вчителів біології і керівників гуртків були викладені авторами у книзі «Біологічні екскурсії». Книга дає можливість вчителям підготувати, організувати і провести екскурсії в природу або краєзнавчий музей з будь-якої теми шкільного курсу біології. Авторами запропоновані плани проведення екскурсій із ботаніки (осінні явища в житті тварин, зимові явища в житті рослин, життя рослин навесні, різноманітність рослин), зоології (різноманітність птахів, життя птахів та ссавців взимку, життя птахів навесні, життя ссавців навесні), загальної біології (історія життя на Землі, природні біогеоценози, сезонні явища в природі). Безпосередні спостереження учнів за природними об'єктами під час проведення екскурсій сприяли формуванню в учнів перших уявлень про взаємозв'язок та розвиток природних компонентів, про природні багатства та їх значення для людства. Кожна екскурсія сприяла вихованню естетичних почуттів, розумінню екологічних зв'язків у природі, єдності та цілісності природних комплексів [12].

Екскурсії давали можливість школярам на практиці усвідомити необхідність охорони природи рідного краю, оскільки вони передбачали ознайомлення учнів із рослинним та тваринним світом своєї місцевості. Однак, як влучно заува-

жила Т. Беляєва, на початку 50-х років ще не всі вчителі застосовували їх у своїй роботі. Автор зазначала, що причиною цього була відсутність систематизації педагогічної, науково-популярної літератури, яка видавалась у різний час і була мало доступною для масового користування [3, с. 3].

Екскурсії, на думку Н. Коваль, є такою формою природоохоронної роботи учнів, що надає позитивний результат, не зводячи до буденного повторення вивченого на уроці. Головна їх мета, як зазначала педагог, – систематизувати набуті знання, сформувати в учнів уявлення про природу як джерело добра і краси, матеріального і морального благополуччя. Науковцем було запропоновано тематику екскурсій для учнів молодших класів з урахуванням пори року: «Осінь у нашій місцевості», «Прийшла зима в нашу місцевість», «До нас прийшла весна» тощо. Під час таких сезонних екскурсій учні вчилися правил поводження із рослинами: не виривати з корінням ті з них, що квітнуть; не ламати гілок дерев і кущів; не здирати кору; не обривати квіти. Серед таких правил поведінки учнів також засвоювали те, що не можна залишати після себе сміття у парку чи лісі. Учні усвідомлювали, що від нього гине трава, захаращуються, стають непривабливими галявини. Таким чином, педагог намагалася формувати у дітей усвідомлення того, що життя людини, її матеріальне і нематеріальне благополуччя залежить від стану навколишнього середовища. Ці ідеї втілювалися під час екскурсій до лісу, парку, водойм, під час яких діти виявляли рослини та тварин, що потребували охорони; спостерігали за змінами як у живій, так і неживій природі та за діяльністю людей, перевіряли прикмети про зміну погоди, з'ясовували особливості пір року [13, с. 16–17].

Т. Міллер [15, с. 59] зазначала, що під час екскурсій в учнів формувались знання про земну поверхню, водойми, рослини тварини своєї місцевості. Так, звертаючи увагу дітей на яри, вчитель наголошував на шкоді, яку вони завдають, на способах боротьби з ярами. Такі знання пробуджували в дітей прагнення залучатися до природоохоронної роботи шляхом засадження деревами схили ярів, щоб рослини своїм корінням укріплювали ґрунт. Розглядаючи на екскурсіях джерело чи річку, дізнавалися, яку користь вони приносять та які заходи необхідно організувати для їх охорони. Отже, користь екскурсій полягала в тому, що діти наочно переконувались у необхідності власної участі у природоохоронній роботі [21, с. 42–51].

У 60-ті роки в школах та позашкільних установах набули розповсюдження нові форми натуралістичної роботи – клуби, які мали назви «Друзі природи», «Шукач» та інші. При редакції газети «Запорізька правда» було організовано «Клуб юного любителя природи», члени якого узагаль-

нювали та розповсюджували досвід роботи кращих секцій природоохоронних гуртків [5]. Такий клуб було створено при Ямпільському будинку піонерів на Сумщині. Клуб об'єднував 52 членів, силами яких було створено музей природи рідного краю. Добре працював клуб юних зоологів Харківського будинку піонерів, членами якого у 1971 році були 450 учнів із 53 шкіл міста [34, с. 20]. Створення таких осередків любителів природи сприяло різноманітності, цікавості та змістовності природоохоронної роботи.

Прикладом вдалої організації роботи клубів любителів природи був клуб Бережанської школи-інтернату в Тернопільській області. Його члени активно допомагали господарським органам в озелененні житлових районів та у догляді за зеленими насадженнями. Вони також проводили роз'яснювальну природоохоронну роботу, систематично ознайомились із законодавством про охорону природи, допомагали природоохоронним інспекціям щодо контролю за його дотриманням. Робота клубу неодноразово відзначалась грамотами Міністерства освіти УРСР і ЦК ЛКСМ України [37, с. 65].

Конференція як форма природоохоронної роботи залишається актуальною і у XXI столітті. Так, у 2001 році Запорізькою обласною станцією юних натуралістів було проведено науково-практичну конференцію «Жити в злагоді з довкіллям», учасниками якої стали активісти учнівського екологічного руху шкіл та позашкільних закладів із 12 районів області, м. Бердянська, м. Запоріжжя, м. Мелітополя, м. Токмака, м. Енергодара. Поряд зі школярами в обговоренні дій, спрямованих на вирішення актуальних екологічних проблем Запорізької області, брали участь педагоги, представники місцевих органів влади та громадські організації. На конференції були представлені творчі екологічні досягнення старшокласників: демонстраційні матеріали екологічних стежок, поетичний збірник «Роздуми на екологічну тему та красу природи», різноманітні макети та плакати, що відображали екологічний стан довкілля.

Загалом змістом природоохоронної роботи шкіл була організація діяльності зі збереження зелених насаджень, рибних багатств, охорони рідкісних птахів, звірів та комах, охорони ґрунтів від ерозії. Щорічно учні загальноосвітніх шкіл проводили значну роботу з озеленення могил воїнів, які загинули в період Другої світової війни. Школярі розробляли і закладали парки, дендрарії, де висаджували тисячі кущів, дерев та квітів.

Отже, природоохоронна робота в школах в досліджуваний період організувалася в різноманітних формах, зміст яких визначався її практичною спрямованістю. відповідно до цих видів найбільшого поширення набули різні форми при-

родоохоронної роботи учнів, а саме: загони «зелених» і «блакитних» патрулів, шкільні лісництва, загони боротьби з ерозією ґрунтів, табори праці та відпочинку, клуби юних друзів природи, натуралістичні гуртки, музеї та куточки природи, експедиції і походи, лісові дозори, сигнальні пости з виявлення та боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур і зелених насаджень. Велике значення мали масові заходи з охорони природи: «Місячники лісу та саду», «День птахів», «Тиждень врожаю», «Місячник озеленення», «Парад квітів біля школи», «Чисте місто – чиста совість», «Здоров'я людини та довкілля» та ін. У школах проводилися вечори, лекції, диспути, бесіди на такі теми: «Люби і охороняй природу рідного краю», «Птахи – наші друзі», «Багатства моря», «Чи знаєш ти природу рідного краю?», «Природа в духовному житті людини». В рамках цих заходів організувалися тематичні виставки: «Посади рослину – збережи її», «Перетворимо рідне місто на квітучий сад», «Зелені насадження – друзі здоров'я», «Охороняти природу – обов'язок кожного школяра», «Наші друзі птахи», «Дзвони Чорнобілля», «Тварини і рослини Червоної книги України», «Квітковий вернісаж», «Дари осені» тощо.

На початку XXI століття розповсюдження набувають нові форми природоохоронної роботи, серед яких, на нашу думку, найефективнішими є фестивалі («Стале життя», «В об'єктиві натураліста» «Свіжий вітер»), чемпіонати та проектна діяльність.

Таким чином, на основі проведеного дослідження можемо стверджувати, що природоохоронна робота в школі у другій половині XX – на початку XXI століття реалізувалася, по-перше, через вивчення питань охорони природи в структурі навчальних предметів на уроках, по-друге, шляхом залучення учнів загальноосвітніх шкіл до охорони природи під час позакласної, позаурочної та позашкільної діяльності. Велике значення для організації природоохоронної роботи в школі мала позакласна та позашкільна робота з дітьми, яка сприяла засвоєнню програмного матеріалу за допомогою практичної діяльності. Такий вид діяльності давав змогу школярам не тільки вивчати й обговорювати екологічні проблеми і шляхи їх вирішення, а й брати посильну участь у виконанні конкретних завдань.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз науково-педагогічної та методичної літератури дає підстави стверджувати, що основні форми та методи організації природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи у другій половині XX століття були спрямовані на формування у школярів практичних умінь та навичок раціонального природокористування та відповідального ставлення до природи.

Виділено та охарактеризовано такі напрями природоохоронної роботи учнівської молоді: теоретичний, просвітницький та практичний, що реалізовувались через різні види і форми природоохоронної роботи.

Доведено, що особливе значення для організації природоохоронної роботи в школі мали різні форми позакласної роботи: індивідуальні, групові та масові, участь школярів у яких давала можливість для практичної реалізації теоретичних природоохоронних знань, отриманих на уроках.

Природоохоронна робота в школах у досліджуваній період здійснювалась через організацію різних видів діяльності, таких як: озеленення шкіл

та населених пунктів, лісовідновлення, охорона і догляд за лісами, боротьба з ерозією ґрунтів, рекультивация і догляд за ландшафтами, охорона водойм і річкових запасів, корисних комах, птахів і звірів. Природоохоронна робота організовувалася в різноманітних формах, зміст яких визначався її практичною спрямованістю.

Аналіз досвіду організації природоохоронної роботи учнів загальноосвітньої школи у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття переконав нас у тому, що він містить у собі великий педагогічний потенціал, уміле використання якого дасть змогу вже сьогодні ефективно вирішувати екологічні проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Н.А. Учебно-воспитательная работа в школьном саду : пос. для учителей средней школы. Москва : Изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1956. 167 с.
2. Бацула Ф.А. Навчальна та гурткова робота на пришкільних ділянках. Зб. : *Природознавство і хімія в школі*. Вип. IV. 1952. С. 47–54.
3. Беляева Л.Т. Ботанические экскурсии в природу : пос. для учителей сред. шк. 2. изд. Москва : Учпедгиз, 1958. 244 с.
4. Бобнева Н.В. живой лаборатории. Пионер. 1959. № 9. С. 70–72.
5. Боченко В.Є., Добровольський І.А., Клевцов Т.А., Мазур Н.О., Трайтак Д.І. Школа і охорона природи. Київ : Радянська школа, 1965. 115 с.
6. Вакуленко Н.І. Поєднання теорії з практикою під час вивчення природи. *Радянська школа*. 1953. № 7. С. 39–41.
7. Вербицький В.В. Традиційне і нове в еколого-натуралістичних позашкільних закладах. *Рідна школа*. 1995. № 10–11. С. 45–48.
8. Вербицький В.В. Формування практичного розуму цілеспрямованого учня (з досвіду сталого розвитку позашкільної еколого-натуралістичної освіти) : монографія. Київ : Деміур, 2002. 230 с.
9. Волкова А.С. Екологічне виховання школярів. Київ : Знання, 1985. 46 с.
10. Захлебный А.Н. Школа и проблемы охраны природы: содержание природоохранного образования. Москва : Педагогика, 1981. 184 с.
11. Захлебный А.Н., Суравегина И.Т. Экологическое образование школьников во внеклассной работе : пособ. для учителей. Москва : Просвещение, 1984. 160 с.
12. Измайлов И.В., Михлин В.Е., Шашков Э.В., Шубкина Л.С. Биологические экскурсии : кн. для учителей. Москва : Просвещение, 1983. 224 с.
13. Коваль Н.С. Люби і бережи природу (Матеріали для екологічного виховання учнів початкових класів). *Початкова школа*. 1991. № 1. С. 14–18.
14. Манорик Л.П., Клименко Л. . Екологічне виховання школярів. *Радянська школа*. 1987. № 4. С. 55–59.
15. Міллер Т.Н. Виховання у молодших школярів любові до природи. *Радянська школа*. 1958. № 9. С. 59–64.
16. Молодежь в охране природы / под. ред. А.А. Иноземцева. Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1972. 158 с.
17. Наказ «Про затвердження положення про Всеукраїнський конкурс «Земля – наш спільний дім». *Офіційний вісник України*. 2012. № 44. С. 184–188.
18. Нацевич Ю.М., Мошкович Ю.Й. Господарі «зеленої комори». *Радянська школа*. 1975. № 8. С. 92–95.
19. Никишов А.И., Мокеева З.А., Орловская Е.В., Семенова А.М. Внеклассная работа по биологии : пособ. для учителей. 2-е изд., перераб. Москва : Просвещение, 1980. 239 с.
20. Ніколаєва Є.С. Виховувати в учнів бережливе ставлення до природи. *Радянська школа*. 1971. № 9. С. 89–91.
21. Онищук В.О. Природоохоронна робота у 3 класі. *Початкова школа*. 1974. № 7. С. 42–51.
22. Орлов М.І., Лемпицький Л.П. Шкільна навчально-дослідна ділянка. *Радянська школа*. 1955. № 4. С. 25–29.
23. Отношение школьников к природе / под ред. И.Д. Зверева, И.Т. Суравегиной. Москва : Педагогика, 1988. 128 с.
24. Охріменко А.М, Березовський В.Я. Друзі пернатих. *Радянська школа*. 1975. № 6. С. 90–92.

25. Охріменко А.М. Природоохоронна робота школярів. *Радянська школа*. 1974. № 4. С. 40–42.
26. Полянський В.К. Формування навичок природоохоронної роботи. *Радянська школа*. 1976. № 5. С. 68–70.
27. Попорков М.А. Учебно-опытная работа на пришкольном участке : пособ. для учителей. Москва : Просвещение, 1974. 272 с.
28. Постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів КПУ «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів». *ЗП УРСР*. 1973. № 5. С. 35.
29. Программы для внешкольных учреждений и общеобразовательных школ. Химические кружки / под. ред. Л. А. Коробейниковой, Г. В. Лисичкина. Москва : Просвещение, 1988. 176 с
30. Пустовіт Г.П. Дослідницька робота на шкільній ділянці. *Початкова школа*. 1988. № 5. С. 31–34.
31. Рубцова Е. Золотые всходы. Пионер. 1949. С. 15–19.
32. Сергієнко Д.Л. Кожній школі – навчально-дослідну ділянку. *Радянська школа*. 1952. № 5. С. 49–52.
33. Сергієнко Д.Л. Позакласна і позашкільна робота з Мічурінської біології. *Радянська школа*. 1951. № 6. С. 41–47.
34. Ткачук І.В. Природоохоронна робота в школі. *Початкова школа*. 1971. № 9. С. 17–20.
35. Тюпа У.А. Етапи розвитку шкільних навчально-дослідних ділянок на Україні. *Наукові записки*. 1961. Т. 16, Вип. 2. С. 218–223.
36. Фотоконкурс «Родная природа». *Пионер*. 1974. № 1. С. 16–17.
37. Шемшученко Ю.С. Береги красу рідного краю. *Радянська школа*. 1977. № 10. С. 61–65.

REFERENCES

1. Alekseev N.A. (1956) Uchebno-vospitatelnaya rabota v shkolnom sadu [Teaching and educational work in the school garden]. Moscow [in Russian].
2. Batsula F.A. (1952) Navchalna ta hurtkova robota na pryshkilnykh diliankakh [Educational and group work at school sites]. *Natural sciences and chemistry at school*. Vol. IV. P. 47–54.
3. Belyaeva L.T. (1958) Botanicheskie ekskursii v prirodu [Botanical excursions in nature]. Moscow [in Russian]
4. Bobneva N. (1959) V jivoy laboratorii [In a living laboratory]. *Pioneer*. № 9. P. 72–72.
5. Bochenko V.Ye., Dobrovolskyi I.A., Klevtsov T.A., Mazur N.O., Traitak D. I. (1965) Shkola i okhrona pryrody [School and nature protection]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Vakulenko N.I. (1953) Poiednannia teorii z praktykoiu pid chas vyvchennia pryrody [Combination of theory and practice in the study of nature]. *Soviet school*. № 7. P. 39–41
7. Verbytskyi V.V. (1995) Tradytsiine i nove v ekoloho-naturalistychnykh pozashkilnykh zakladakh [Traditional and new in ecological and naturalistic out-of-school institutions]. *Native school*. № 10–11. P. 45–48.
8. Verbytskyi V.V. (2002) Formuvannia praktychnoho rozumu tsilespriamovanoho uchnia (z dosvidu staloho rozvytku pozashkilnoi ekoloho-naturalistychnoi osvity) [Formation of the practical mind of a purposeful student (from the experience of sustainable development of out-of-school ecological and naturalistic education)]. Kyiv [in Ukrainian].
9. Volkova A.S. (1985) Ekolohichne vykhovannia shkoliariv [Environmental education school]. Kyiv [in Ukrainian].
10. Zahlebyniy A.N. (1981) Shkola i problemy ohranyi pryrody: soderjanie prirodohrannogo obrazovaniya [School and problems of nature conservation: the content of environmental education]. Moscow [in Russian].
11. Zahlebyniy A.N., Suravegina I.T. Ekologicheskoe obrazovanie shkolnikov vo vneklassnoy rabote [Environmental education of schoolchildren in extracurricular activities]. Moscow [in Russian].
12. Izmaylov I.V., Mihlin V.E., SHashkov E.V., SHubkina L.S. (1983) Biologicheskie ekskursii [Biological excursions]. Moscow [in Russian].
13. Koval N.S. (1991) Liuby i berezhy pryrodu (Materialy dlia ekolohichnogo vykhovannia uchniv pochatkovykh klasiv) [Love and protect nature (Materials for environmental education of primary school students)]. *Primary school*. № 1. P. 14–18.
14. Manoryk L.P., Klymenko L.P. (1987) Ekolohichne vykhovannia shkoliariv [ecological education of schoolchildren]. *Soviet school*. № 4. P. 55–59.
15. Miller T.N. (1958) Vykhovannia u molodshykh shkoliariv lyubovi do pryrody [Educating younger students to love nature]. *Soviet school*. № 9. P. 59–64.
16. Inozemtsev A.A. (1972) Molodej v ohrane pryrody [Youth in nature conservation]. Saratov [in Russian].
17. Nakaz (2012) «Pro zatverdzhennia polozhennia pro Vseukrainskyi konkurs “Zemlia – nash spilnyi dim”».

- [Order «On approval of the regulations on the All-Ukrainian competition “Earth is our common home“] Official Gazette of Ukraine. № 44. P. 184–188.
18. Natsevych Yu.M., Moshkovych Yu.Y. (1975) Hospodari “zelenoi komory“ [Господарі «зеленої комори»]. *Soviet school*. № 8. P. 92–95.
 19. Nikishov A.I., Mokeeva Z.A., Orlovskaya E.V., Semenova A.M. (1980) Vneklassnaya rabota po biologii [Extracurricular activities in biology]. Moscow [in Russian].
 20. Nikolaieva Ye.S. (1971) Vychovuvaty v uchniv berezhlyve stavlennia do pryrody [Educate students to care for nature]. *Soviet school*. № 9. P. 89–91.
 21. Onyshchuk V. O. (1974) Pryrodookhoronna robota u 3 klasi [Environmental work in the 3rd grade]. *Primary school*. № 7. P. 42–51.
 22. Orlov M.I., Lempytskyi LP. (1955) Shkilna navchalno-doslidna dilianka [School educational and research area]. *Soviet school*. № 4. P. 25–29.
 23. Zverev I.D., Suraveginf I.T. (1988) Otnoshenie shkolnikov k prirode [The attitude of schoolchildren to nature]. Moscow [in Russian].
 24. Okhrimenko A.M, Berezovskyi V.Ya. (1975) Druzi pernatykh [Friends of birds]. *Soviet school*. № 6. P. 90–92.
 25. Okhrimenko A.M. (1974) Pryrodookhoronna robota shkoliariv [Environmental work of schoolchildren]. *Soviet school*. № 4. P. 40–42.
 26. Polianskyi V.K. (1976) Formuvannia navychok pryrodookhoronnoi roboty [Formation of skills of nature protection work]. *Soviet school*. № 5. P. 68–70.
 27. Poporkov M.A. (1974) Uchebno-opytynaya rabota na prishkolnom uchastke [Educational and experimental work in the school area]. Moscow [in Russian].
 28. Postanova TsK KPU ta Rady Ministriv KPU «Pro posylennia okhorony pryrody i polipshennia vykorystannia pryrodnykh resursiv» (1973) [Resolution of the Central Committee of the Communist Party and the Council of Ministers of the Communist Party «On strengthening nature protection and improving the use of natural resources»]. *ZP URSR*. № 5. P. 35
 29. Korobeinykovoii L.A., Lysychkyna H. . (1988) Programmy dlya vneshkolnykh uchrejdeniy i obscheobrazovatelnykh shkol. Himicheskie krujki [Programs for out-of-school institutions and general education schools. Chemical mugs]. Moscow [in Russian].
 30. Pustovit H.P. (1988) Doslidnytska robota na shkilnii diliansi [Research work on the school grounds]. *Primary school*. № 5. P. 31–34.
 31. Rubtsova E. (1949) Zolotyie vshodyi [Golden shoots]. *Pioneer*. № 10. P. 15–19.
 32. Serhiienko D.L. (1952) Kozhnii shkoli – navchalno-doslidnu dilianku [Each school has a training and research area]. *Soviet school*. № 5. P. 49–52.
 33. Serhiienko D.L. (1951) Pozaklasna i pozashkilna robota z Michurinskoi biolohii [Extracurricular and extracurricular work on Michurin biology]. *Soviet school*. № 6. P. 41–47.
 34. Tkachuk I.V. (1971) Pryrodookhoronna robota v shkoli [Environmental work at school]. *Soviet school*. № 9. P. 17–20.
 35. Tiupa U.A. (1961) Etapy rozvytku shkilnykh navchalno-doslidnykh dilianok na Ukraini [Stages of development of school research areas in Ukraine]. *Scientific notes*. Vol. 16, № 2. P. 218–223.
 36. Fotokonkurs «Rodnaya priroda» (1974) [Photo contest «Native Nature»]. *Pioneer*. № 1. P. 16–17.
 37. Shemshuchenko Yu.S. (1977) Berehty krasu ridnoho kraiu [Preserve the beauty of the native land]. *Soviet school*. № 10. P. 61–65.